

Knut Heidar

Økonomisk struktur og korporativ dominans. Arbeiderpolitikken i Rjukan og Odda ca. 1906—24*

Edvard Bulls artikkel om «Arbeiderbevægelsens stilling i de tre nordiske land 1914—1920» — opprinnelig skrevet for «Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung» i slutten av 1921 — søker å finne årsakene til den «mest iøienfaldende forskjellighet mellom de tre nordiske lands arbeiderbevægelse» som er «venstresosialismens forskjellige stilling» (s. 3): I Danmark var venstresosialismen nærmest betydningsløs, i Norge var den den dominerende retning, mens den svenske bevegelse plasserte seg et sted imellom med et venstresosialistisk parti som nok var det minste av arbeiderpartiene, men som var langt fra betydningsløst. «Årsakene hertil er av tre slags: for det første maa de søkes i selve den økonomiske og sociale struktur i de tre landene, dernæst i arbeiderbevægelsens historiske utvikling, og endelig i nogen utstrækning ogsaa i personlige forhold» (s. 3).

Det som innenfor Bulls nordiske perspektiv peker seg spesielt ut som bakgrunn for radikalismen i den norske bevegelse er industrialiseringen, dens

«pludselige og vældige fremvekst, fra omkring 1905 av, av den industri som utnytter landets kjempe-mæssige fossekræfter. Utviklingen har her gaat med en fart som langt overgaar tempoet i de andre land; her er i løpet av en halv menneskealder

*) Jeg vil takke W. M. Lafferty for diskusjoner av stor verdi for dette arbeid. Jeg vil også takke Trond Hegna som var redaktør av Rjukan Arbeiderblad 1924—25 for en inngående og lærerik samtale i forbindelse med undersøkelsen. Svein Dams-lora, Arne Kokkvoll og Einhart Lorenz har bidratt med konstruktiv kritikk.

skapt en ny industriarbeiderklasse, uten klasse-tradition, og disse nye arbeidermasserne staar overfor svære, kapitalsterke selskaper. De store fosseutbygningene har ført til at anlægsarbeiderne, folk som ikke er faglært og heller ikke stedbundet, som flytter fra anlæg til anlæg og som derfor er langt uavhengigere av hensyn til hus, hjem og familie end de fleste arbeidere, spiller en stor rolle. Den pludselige oprykking av et gammelt bondesamfund, nydannelsen av industricentrer ved de elektriske kraftanlæggene har frembrakt en arbeiderklasse, aapnere for revolutionær tankegang end de ældre, langsommere voksende arbeiderklasserne i nabolandene» (s. 4).

Men denne særegne norske industrialisering utgjør altså bare én nøkkel i det forklaringsknippe Bull anvender. Det er samspillet mellom denne og

- DNA's kamp mot (og ikke samarbeide med) det statsbærende parti, Venstre
- radikalernes intense arbeid i ungdomsorganisasjonen og spesielt i fagbevegelsen gjennom Fagopposisjonen
- agitatorene Martin Tranmæl
- de utenrikspolitiske spørsmål og særlig den dyrtid som fulgte i verdenskrigens kjølvann
- arbeiderbevegelsens desentraliserte og åpne struktur
- akademikernes stilling («en viktig bestanddel»)
- «revolutionene i Russland og Tyskland»

som gjorde den norske arbeiderbevegelse mer radikal enn i Sverige og særlig Danmark. Noen av faktorene var felles for to eller alle tre land, men de fikk en ulik virkning i den helhetlige situasjon bevegelsene måtte orientere seg i forhold til. Bulls artikkel er imidlertid ingen oppramsing av alle tenkelige faktorer som kan forklare venstresosialismens stilling. Han tillegger dem også vekt — dels implisitt i sin diskusjon, og dels eksplisitt i sine utsagn. Og det er helt klart at den økonomiske forklaring står Bulls hjerte nærmest — som noe grunnleggende som setter rammen for spillet. Men når det gjelder de umiddelbare situasjonsfaktorer som verdenskrigens økonomiske følger og tidas revolusjoner, sier Bull at det vil «være berettiget aa slutte at generelle, politiske forhold, saaledes revolutionene i Russland og Tyskland, har været virksomme i mindst likesaa høi grad som direkte økonomiske» (s. 34).

Bulls analyse er følgelig langt rikere og mer nyansert enn det element som er glidd inn i den internasjonale litteratur under betegnelsen «Bull-hypotesen» og som i sin generaliserte variant forutsetter en sammenheng

mellom hurtig industrialisering og radikalisme.¹⁾ Nå er også denne forklaringsvariant tillagt størst vekt i Bulls artikkel — og det blir derfor problematisk når senere forskning har vist at den økonomiske utvikling i Norge *ikke* var spesielt rask sammenliknet med Sverige og Danmark. De fleste indikatorer viser faktisk at det er Sverige som har den raskeste industrielle utvikling i denne perioden (Lafferty 1971). Men hvis det er riktig at «Bull-hypotesen» ikke holder i et nordisk perspektiv, må det ha til følge at forklaringsbyrden skyves mer over på de andre av Bulls faktorer — de politiske, organisatoriske og personlige. Dessuten reiser det seg et spørsmål om hvorfor Bull gikk feil, om hva som blendet ham i hans omgivelser.

Begge disse spørsmål belyses gjennom Laffertys arbeider (1971 og 1974). Først gjennom en systematisk sammenlikning av arbeiderbevegelsenes posisjon innen de politiske systemer i *Norden* — altså gjennom økt vekt på den politiske systemvariabel.²⁾ Dernext gjennom en undersøkelse av økologiske forskjeller i *Norge* for å se om Bulls industrialiserings-tese er holdbar på dette nivå. Dette er på en måte å undersøke om markante forskjeller i Norge styrte valget av *nordisk* forklaringsramme. Når det gjelder tendensen til å søke radikalismens forklaring på andre områder, så ble den foregrepet i Torgersens arbeid om «Landsmøtet i Norsk Partistruktur 1884—1940» (Torgersen 1969). Her blir den interne organisasjonsstruktur — nærmere bestemt representasjonsreglene til partiets landsmøte — utpekt til å bære hovedbyrden i forklaringen.

I denne artikkelen vil jeg bevege meg langs begge disse akser — jeg vil både vise hvordan rask industrialisering og radikalisme henger sammen i to norske lokalsamfunn, i Rjukan og Odda, og hvorfor forklaringer på den politiske utvikling må knyttes til den korporate, den organisatoriske struktur — dog uten å slippe tak i den økonomiske bakgrunn.

Under overskriften «Industriell revolusjon» behandler Furre i sin Norgeshistorie hvorledes industrien etter 1905 etterhvert ble landets hovednæring:

«Det var fyrst og fremst ny teknologi, utanlandsk kapital, norske naturressursar og overskot på arbeidskraft i primærnæringane som opna for industriekspansjonen. Ei heil rad nye industrisamfunn kom til: Odda, Sauda, Rjukan, Notodden, Jørpe-land, Høyanger, Sør-Varanger m.fl.» (1971 : 18).

Dette var steder hvor samfunnet ble bygget opp fra

grunnen i løpet av få år, samfunn som ble til på grunn av en nærliggende foss og som sugde til seg ledig arbeidskraft sammen med *almenhetens oppmerksomhet*. De ble et symbol på den nye arbeidsdagen etter 1905. Og dette symbol — som kan hende ikke var så representativt for det norske samfunn, men som pekte fremover mot en senere samfunnsstruktur — finner ikke bare sin vei inn til historieforskernes studiekammer. Også i litterære kretser er en opptatt av den sosiale omforming, opprykningen av det stabile, nære miljø. Mest utpreget er kan hende dette i Hamsuns bøker «Børn av Tiden» (1913) og «Segelfos By» (1915), selv om vurderingen av prosessens virkninger her er nokså forskjellig fra Bulls.

Mest kjent av disse nye samfunn var utvilsomt Rjukan som var uløselig knyttet til Sam Eydes navn og Norsk Hydros virksomhet. Ti mils Hardangervidde unna lå Odda med Tyssedal innenfor kommunegrensen. Ser vi tilbake på Bull-sitatet om Norges industrialisering, gir alle stikkordene rammende karakteristikk av utviklingen i Rjukan og Odda: «Pludselig og vældig fremvekst», «en ny industriarbeiderklasse», «svære, kapitalsterke selskaper», «De store fosseutbygningene», «anlægsarbeidere», «ikke er faglært», «pludselig opprykning av et gammelt bondesamfund». Jeg vil derfor i denne artikkelen beskrive og diskutere trekk ved disse stedenes økonomiske, sosiale og politiske historie (Del I) som eksempler på en industrialiseringsform som framsto som tidstypisk, og en arbeiderpolitisk radikalisme (Del II) som åpenbart hadde sammenheng med utviklingen av den økonomiske struktur i lokalsamfunnet.

Hva som imidlertid *også* gjør stedene til spennende forskningsobjekter er at den parallelle utvikling blir brutt på ett vesentlig punkt: I 1923 velger arbeiderbevegelsen i Rjukan å følge Arbeiderpartiet, mens Oddapartiet følger Kommunistpartiet. Året etter bekrefter klassen disse valg gjennom sin stemmegivning ved stortingsvalget. Og det er for å forstå det forskjellige veivalg ved denne politisk så viktige korsvei, i to samfunn som er så like i økonomisk struktur og utvikling (men ikke helt like!) at jeg må hente supplerende forklaringer fra den korporate, den organisasjonsmessige struktur (Del III). Min analyse styres her av den oppfatning at politisk organisering og organisasjonsprosesser rent generelt — dels uavhengig, dels i samspill med økonomiske, sosiale og politiske strukturer — i stor grad kan bidra til å øke forståelsen av politisk utvikling.

Undersøkelsen ³⁾ hviler ikke på noen intensiv gransk-

ing av de to lokalsamfunn av den type Edvard Bull d.y. har gjort for Fredrikstad, Halden og Sarpsborg (Bull 1958). Jeg har benyttet meg av de sekundær-bilder som var tilgjengelige i Oslo — i første rekke bygdebøker, historiske beretninger om parti og fagbevegelse og offentlig statistikk.⁴) I særlig grad har jeg gjort bruk av Kjeldstadli (1943) og Rjukan Arbeiderparti (1962) for Rjukan og Kolltveit (1967) og Odland (1956) for Odda. Dessuten har jeg gått til lokalavisene for å få tak på særlig sentrale hendelser. Men jeg har altså ikke forsøkt å utnytte de mange kildemuligheter i Rjukan og Odda.

I Økonomisk, sosial og politisk struktur

Tinn og Ullensvang kommune — som omfattet hhv. Rjukanfossen og Odda sokn — var ved århundreskiftet begge utpregede bondesamfunn. I den relativt isolerte fjellbygda Tinn var fedrift, jord- og skogbruk de helt dominerende næringsveier. Noen bedrift fantes ikke i bygda og et par sag og høvleri betydde lite. Ljåsmiing var derimot et viktig håndverk med tradisjoner i Tinn. Ellers ga turistene, som om sommeren gledet seg over Rjukanfossen og Gaustadtoppen, en del ekstrainntekter og grunnlag for drift av et par hoteller. Tinn var likevel på denne tida en kommune med sterk fraflytting. Trange kår og store sosiale ulikheter gjorde byens industri og utvandring til Amerika til forlokkende alternativer for underklassen — husmenn, gårdsarbeidere og tjenere.

Ullensvang var også primært et bondesamfunn ved århundreskiftet med jordbruk, fruktdyrking, husdyr- og fehold som dominerende næringer. Men sammenliknet med Tinn hadde kommunen en noe mer differensiert økonomisk struktur (turisme, handel, småindustri og litt skipsfart), og var framfor alt mye mindre isolert. I sommerhalvåret gikk hovedveien mellom Oslo og Bergen gjennom bygda, og det gikk dampskip til Bergen og Stavanger. Turisttrafikken var stor. Innenfor Odda sokn fantes det på begynnelsen av 1890-tallet i alt 11 hoteller, og av den statistikk som ble tatt opp i 1904 framgår det at ca. 12000 personer gjestet Odda det året — de fleste med turistskip som ankret opp i Sørfjorden. Men også Ullensvang hadde nedgang i folketallet fram mot 1906.

Disse forskjeller i de to bondesamfunns struktur blir imidlertid nær betydningsløse i forhold til den massive industrialisering som gjorde sin entré etter 1905. Og

denne industrialisering hadde begge steder sin bakgrunn i de samme økonomiske og personlige forhold. Særlig fire elementer av denne bakgrunn må her fremheves: 1) Internasjonal kapital på jakt etter størst mulig profitt, 2) Tekniske oppfinnelser, 3) Fossekraft og 4) Norske formidlere av typen Sam Eyde.

Det var nettopp Sam Eyde som i 1902 kjøpte rettighetene til Rjukanfossen og som var drivkraften bak det selskapet som foresto utbyggingen av Tyssevasdraget fra 1906 — det såkalte «Eyde-konsernet». Begge steder sto svensk kapital — representert ved Wallenbergene — sterkt i bildet. Hydro ble videre bygget opp med fransk og tysk kapital, mens storindustrien i Odda i særlig grad kom til å bygge på britisk. I Rjukan foregikk utbyggingen i to trinn. Den første anleggsperioden — Vemork kraftstasjon og 1. avdeling av fabrikkene på Rjukan varte fra 1907 til 1911. Men allerede fra 1904 foregikk reguleringsarbeider ved Møsvannet. Fra 1911 til 1913 var det dambygging ved Mår og Kalhovd, og i tida fra 1913 til 1916 ble Saaheim kraftstasjon og 2. avdeling av fabrikkene bygget. Anleggsarbeidene i Rjukan og traktene rundt foregikk derfor sammenhengende fra 1904 til 1916.

I Odda foregikk utbyggingen mer i intense faser. Kraftanleggene i Tyssedal ble påbegynt høsten 1906 og sto ferdig mai 1908. Den britisk-eide Karbidfabrikken ble reist i samme tidsrom, og på begge anlegg foregikk arbeidet under sterkt tidspress. Den samme Mr. Barton i London som sto bak Karbidfabrikken, var også den finansielle drivkraft bak The North Western Cyanamid Company som bygget «Cyanamiden» fra 1908 til 1909. De største utbyggingene foregikk altså i Odda fra 1906 til 1909. Senere ble kraftanlegget utvidet i 1909, 1910 og i 1919, mens Cyanamiden ble utvidet i 1912. Den neste intense anleggsfase kom i Tyssedal i 1915—16 da Det Norske Nitridaktieselskab (DNN) bygde sin aluminiums-fabrikk på rekordtid.

Industrialiseringen av Odda og Rjukan skjer innenfor omlag det samme ti-år (1906—1916), og er et resultat av de samme økonomiske strukturer som i stor grad ble filtrert gjennom én manns formidlingsvirksomhet: Sam Eyde. I alle de største etableringene (Hydro, «Eyde-konsernet», Karbiden, Cyanamiden og DNN⁵) sto han sentralt i minst én av funksjonene formidling, finansiering eller ledelse. Men selv om både Odda og Rjukan var resultater av samme internasjonale finansspill, er det ett punkt hvor det var en liten, men viktig forskjell i selskapenes politikk: Odda-konsernene satset hardere

på rask profitt enn Hydro. Dette gjenspeiles blant annet i den mer intense etablering disse hadde og i den skjebne selskapene fikk da høykonjunktorene tok slutt 1920/21. Noe av bakgrunnen for dette finner vi antakelig i bedriftenes produkt-profil, for mens Odda-industrien særlig produserte for våpenindustrien i Europa, hadde Hydro med sitt Norgessalpeter nok et mer langsiktig og stabilt marked.

Både på Rjukan og i Odda arbeidet industrien under høytrykk under krigen, og Hydros tryggere bedrifts-økonomiske basis kommer først til uttrykk i det tilbakeslag som rammet internasjonal handel og industri i 1920. Da ramlet Mr. Bartons imperium sammen som et korthus (Kolltveit 1967 : 99 ff), og hele Oddas eksistensgrunnlag falt med ett bort. Sommeren 1921 sto Karbiden, Cyanamiden og Nitriden — og fossekrafta rant i sjøen. 1000 mann sto plutselig uten arbeid — og forsorgen, nødsarbeid eller utflytting ble alternativene. Sommeren 1922 var 827 mann meldt arbeidsløse og 600 av disse hadde nødsarbeid. Året etter sto bedriftene fremdeles og stemningen var bitter i kommunen etter at et kynisk finansspill i regi av Mr. Barton og lederen for kraftselskapet, Generaldirektør Blakstad, nettopp var avsluttet med dundrende konkurser. Utover høsten 1923 steg optimismen etter at det var åpnet forhandlinger med Norsk Hydro. Den stemning som rådet kommer godt fram i en leder (3/1-24) i Venstre-bladet «Hardanger»:

«Tingingane med Hydro er enno ikkje slutt, og Odda lever i vona om at det endeleg ein gong må bli noko meir enn ei såpeboble. Etter vår meining vil det vera det beste både for landet og bygda om det kom i hendene på eit solid selskap som Hydro, der også dei norske interessene har ein så framskoten plass.»

Og det «solide selskap» hadde ikke på langt nær brakt de samme ulykker over Rjukan som de Odda fikk oppleve. Der måtte en riktignok også gå til innskrenkninger og «mange arbeidere ble ledige» (Kjeldstadli 1943 : 168), men tilstandene ble ikke på langt nær så kritiske som i Odda. Som forklaring på stigningen i registrerte arbeidsledige (fra et gjennomsnitt på 212 menn i 1921 til 367 i 1922 og 402 i 1924) hevder Kjeldstadli i tillegg til bedriftsinnskrenkningen også at anleggsarbeidene var avsluttet og at «den nye generasjon» begynte å melde seg på arbeidsmarkedet. I motsetning til i Odda, hvor en nærmest var nødt til å tro at tidene ville bedre seg, kunne ikke de arbeidsledige i Rjukan regne med å få nytt arbeid der. De var et produkt av en mer lang-

siktig strukturendring. Derfor var også kommunen langt mer aktivt engasjert med å organisere og oppmuntre til utflytting — blant annet sendte Rjukan sin egen representant til Canada for å undersøke forholdene for emigranter. I 1922 bevilget kommunen 10.000 kroner i reisebidrag til Amerikafarere. 843 personer forlot da også Rjukan i perioden 1921—23 — noen til utlandet, mens andre fant nytt levebrød i Norge.

Så langt har vi fulgt etableringen av en ny og totalt dominerende industriell struktur i Odda og Rjukan. Begge steder var et produkt av de samme økonomiske forhold, og industrien fulgte samme svingninger i de internasjonale konjunkturer. I Odda var imidlertid stor-kapitalens spill hardere, eller ble i det minste grundigere avslørt gjennom krakket 1921/22 enn tilfellet var med Hydro på Rjukan.

Endringene i den sosiale struktur fra omkring 1905 til 1924 fulgte også omlag den samme bane i de to lokalsamfunn. I anleggsperioden strømmet store grupper arbeidere fra hele landet til. I Odda kom de særlig fra Bergensbanen som nettopp var ferdig, og fra anlegg i Telemark.⁶⁾ Av den statistikk Kjeldstadli gjengir over medlemmer i Rjukan Arbeidsmannsforening fra 1908, framgår at bare 13 % kom fra byer i Norge. Det meste var bygdeungdom, og dessuten var et meget stort antall — 430 eller 27 % — svensker. — Folketellingene av 1900 og 1910 gir klart bud om endringene. (Se tabell 1). I 1900 var det i hele Ullensvang kommune sysselsatt 419 personer, 11 % av totalen, i industri, håndverk og anlegg. Ti år senere var tallet 25 % for Ullensvang, og hele 49 % av befolkningen innenfor Odda sokn var sysselsatt i disse næringer. I Tinn kommune stiger prosentandelen i samme ti-år fra 6 til 39. I Rjukan sokn alene jobbet 62 % av dem som var over 15 år innen disse næringene i 1910.

Disse skarer av anleggsarbeidere brakte med seg en egen omgangstone, et eget miljø som satte sitt preg på begge steder — også i tida etter at anleggsarbeidene var avsluttet. Det var rallaren, den «renhårige slusken» som hadde gjort sitt inntog. Fram mot folketellingen i 1920 synker imidlertid andelen som jobber i industri og på anlegg både i Rjukan (ett prosentpoeng) og Odda (11). Men viktigere er det at sammensetningen av denne gruppa endrer seg markert. Anleggsarbeiderne drar enten bort eller blir industriarbeidere — rallaren slår rot og blir ryggraden i det nye lokalsamfunn sammen med de faglærte arbeidere som var nødvendige for driften av

fabrikkene. Disse endringer gjenspeiles også i miljøet. Fra én synsvinkel kunne en innbygding i Odda se det slik:

«Der kom også mange rebelske og uønskede elementer som det fulgte fyll og spetakkel med. Men da fabrikkene etter snaue to års arbeid sto ferdige og driften begynte, var de verste separert bort, og fabrikkene kunne begynne med arbeidsstokk av stort sett hederlige og bra mennesker.» (Kolltveit 1962 : 386).

Distriktslegen på Rjukan avga i 1910 denne rapporten:

«Ædruelighetstilstanden er som ventelig blandt en stor arbeidsstok ikke alltid god. Foruten de fastboende arbeidere har der været adskillig konflux av de løseste eksistenser fra alle kanter; og da politiopsynet har latt adskillig tilbake at ønske, har der været megen drukkenskap.» (Kjeldstadli 1943 : 98).

Kjeldstadli føyer imidlertid til for egen regning at «De 'lovløse tilstande' rettet på seg etter at den egentlige anleggsvirksomhet var forbi og bylivet begynte å ta mer fast form» (s. 99). Men det er mange vitnesbyrd om at miljøet lenge var sterkt preget av den solidaritet som også var karakteristisk for rallarne — selv om «fyll og spetakkel»-perioden var slutt.

Industrien brakte ikke bare arbeidere til bygda. Særlig i Rjukan er det en sterk stigning i antallet «Husmødre/huslig arbeid» fra 1910 til 1920. Antakelig er det gifte arbeidere som henter sine familier til Rjukan, mens ungkarer slår rot og stifter familie. Videre finner den lokale bedriftsledelse og funksjonærene sin plass på toppen i lokalsamfunnene — i Rjukan symboliseres dette gjennom deres meget betegnende adresse: Villa-veien. Det store antall mennesker som etterhvert fikk bopel i Odda og Rjukan, gjorde også at handel, service-næringer og offentlige tjenester ga arbeid til mange mennesker. Disse mellomgrupper kunne likevel ikke overskygge eller dempe de meget klare klasseskiller og klassemotsetninger i to såpass oversiktlige lokalsamfunn.

En annen konfliktlinje gjorde seg også gjeldende på begge steder og var mest framtreddende i Rjukan: Den mellom det nye og det gamle, mellom industri-samfunn og bonde-samfunn. Og det var særlig innen kommune-politikken at denne konflikten fant sin arena. — Både Tinn og Ullensvang kommune var solide Venstre-kretser før industrien rykket inn. Og ved stortingsvalget i 1909 er Venstre fremdeles det største parti. Ved kommune-

valget i 1913 har jeg tall fra Dal sokn (Rjukan) og det nye Odda kommune (tidligere Odda sokn). Men selv innenfor soknegrensene greier Arbeiderpartiet ennå ikke å få flertall. I Dal får DNA 35 % av stemmene — i Odda 32 (se tabell 2). Og selv om Arbeiderpartiet i Rjukan senere får et klart flertall i soknet, blir dets innflytelse i kommunestyret begrenset på grunn av de *sokn-vise valg*. Dal sokn er i hele perioden sterkt underrepresentert. I 1913 var det for eksempel 32 representanter i kommunestyret hvorav Dal hadde 12 — mens soknet burde hatt 21 representanter ut fra prinsippet om at hver stemme skulle telle like mye. Det er derfor ikke til å undre seg over at det oppsto gnisninger mellom de to verdener innenfor kommunegrensene — særlig når en også vet at Dal sokn året før (1912) betalte hele 84 % av all kommuneskatt. Ifølge Kjeldstadli var bøndernes refreng at «Saaheim*) skal være Tinn kommunes melkeku».

Motsetninger var det mellom Odda og omegn også, men på det kommunepolitiske plan ble de avsluttet da Odda ble skilt ut fra Ullensvang som egen kommune i 1913. Noe arbeiderflertall i kommunestyret ble det likevel ikke før i 1925. I 1916 fikk DNA 10 stemmer mer enn den borgerlige lista, men partiet tapte loddrekningen om både ordfører, varaordfører og flertall i formannskapet. I 1925 fikk NKP og DNA tilsammen 54 % av stemmene og flertall i kommunestyret. Helt fra kommunedelingen i 1913 var det imidlertid klart at det bare var et tidsspørsmål før det ble arbeiderflertall i Odda. Og dette i kontrast til Tinn hvor Arbeiderpartiet ikke hadde noen mulighet til å få flertall. Grunnen til at Ullensvang slapp Odda, var at mens kommunen nok hadde skattemessige fordeler av soknet i oppgangstider, så fryktet man konsekvensene av «uår» for Odda-industrien. — Ullensvangsbøndene var fremsynte!

II Organisering og arbeiderpolitikk

At det var motsetning mellom arbeid og kapital var selvsagt for de anleggsarbeidere som bygde bedriftene i Rjukan og Odda. Og hyppig strid gjorde neppe sannheten mindre innlysende etter at produksjonen kom igang. Større faglige konflikter hadde en i Rjukan i 1908 (streik), 1911 (lockout), 1912 («ulovlig» streik), 1916 (streik), 1918 («tok» 8-timers dagen), 1919 (streik/generalstreiken 21. juli), og 1924 (lockout). I Odda

*) Nåværende Rjukan.

var det streik i 1909, 1913, 1916 og 1919, mens arbeiderne også her «tok» 8-timers dagen i 1918. På nyåret 1919 gjennomførte en dessuten en «gå sakte» aksjon ved Karbiden som brakte produksjonen ned 30 prosent. Samtidig var perioden fram til 1920 en tid med gode konjunkturer og en offensiv fagbevegelse i det norske samfunn — noe som begge deler bidro til at arbeiderorganisasjonen blomstret.

Faglig og politisk organisering i Rjukan

Organiseringen av arbeiderne i Rjukan og Odda ble innledet med *faglige* sammenslutninger. Det fellesskap som sprang ut av en lik og tett arbeidssituasjon gjorde her som i så mange andre lokalsamfunn at organisering på arbeidsplassene foregrep og dannet forutsetningen for den senere politiske organisering.

Rjukanfos Arbeidsmannsforening ble dannet 21. april 1907 av tunnelarbeiderne ved «Rjukan I» og er fagbevegelsens og Arbeidsmannsforbundets første avlegger på stedet. Nå lå forholdene dengang ikke egentlig til rette for faglig virksomhet: «Møtene ble holdt enten i Kolbjørnsens spisebrakke på Vemorktoppen eller i tunnelinnslagene, hvor der var elektrisk lys.» (Rjukan Arbeiderparti 1962 : 3). Men trass vanskelige arbeidsforhold var det innen utløpet av neste år kommet til ytterligere to avdelinger av Arbeidsmannsforbundet i Rjukan: Vaaer og Saaheim Arbeiderforening. Også de forskjellige fag kom snart etter — trearbeiderne organiserte seg i 1907, mens murerne og Jern & Metall fikk egne foreninger i 1909.

Arbeidsmannsforbundet var det helt dominerende forbund i anleggstida (se tabell 3). Senere seiler Jern & Metall sterkt opp, og disse to forbund organiserer brorparten av Rjukanarbeidere. Av tabell 3 kan vi også se hvilken utrolig vekst fagbevegelsen hadde på stedet fram til topp-nivået i 1915 med over 1500 medlemmer. Senere går det litt opp og ned før medlemstallet raser utforbakke mot et lavmål i 1922 — i likhet med LO som helhet.

Etter de første ekspansive år med mange foreningsdannelser oppsto behovet for koordinering av forhandlinger og aksjoner overfor den felles arbeidsgiver, Norsk Hydro. I 1911 ble Salpeterfabrikkenes Arbeiderforening dannet, og i 1916 kom Rjukan Arbeiderforening som omfattet alle Arbeidsmannsforbundets avdelinger. Samarbeide tvang seg også fram på tvers av faglige grenser. I 1910 ble det opprettet et fellesutvalg for samtlige fag-

foreninger på Rjukan. 5 år senere fikk en også et fellesforum for de menige fagorganiserte gjennom Rjukan Faglige Samorganisasjon. Og etterhvert som Samorganisasjonen fikk større innflytelse, overtok den det forberedende arbeide med tariffene og deltok i forhandlingene med Hydro. Tidligere hadde hver enkelt forening fremmet sine krav direkte gjennom forbundene. Det var forøvrig et initiativ fra Samorganisasjonen som førte til at LO opprettet opplysningskontorer i endel større byer og industristeder — hvorav ett på Rjukan fra 1917 med Alfred Madsen som bestyrer. Det siste ledd i koordineringen av fagforeningenes virksomhet fulgte av LOs vedtak om overgang til industriforbund. På nyåret 1924 ble Rjukan Arbeiderforening stiftet. Den ble innmeldt i Kjemisk (NKI) og hentet mesteparten av sine medlemmer fra de tidligere avdelinger av Arbeidsmannsforbundet og Jern & Metall.

Men Hydro var ikke bare den dominerende arbeidsgiver på stedet. Bedriften eide også mesteparten av Rjukan sokn, den sto for byggingen av veier, boliger og andre nødvendige fellesanlegg. Likeså naturlig som at arbeiderbevegelsens innmarsj skjedde gjennom fagforeningene, var det derfor at faglig organisering ble utilstrekkelig og ledet over i den politiske. Fra 1. januar 1909 var Arbeidsmannsforbundets avdelinger på Rjukan direkte tilsluttet Bratsbergs Amts Arbeiderparti, og noen måneder senere stiftes stedets første «rene» politiske forening. Det var et ungdomslag tilsluttet Norges Sosialdemokratiske Ungdomsforbund (NSU) — et ungdomslag som bare få måneder etter starten fulgte «ungsosialistene» ut av DNA etter bruddet på forbundets landsmøte i Skien. Ungdomslaget var i aktivitet fram til 1915 og besto for det meste av svenske syndikalister. En fortsettelse av denne retningen får en i Rjukan Lokale Samorganisasjon som ble stiftet i 1919 og som fikk ganske stor oppslutning.

I 1911 ble Sosialdemokratisk Forening dannet som det første element i Rjukans arbeiderbevegelse med et generelt politisk siktepunkt. Den fanget i begynnelsen for det meste opp fagorganiserte arbeidere og var et politisk forum for dem som soknet til Arbeiderpartiet. Kort tid etter ble Sosialdemokratisk Kvinneforening stiftet i tilknytning til foreningen. Mangelen av et koordinerende lokalpolitisk element som favnet både den faglige og den politiske arbeiderbevegelse ble imidlertid ikke bøtet på før februar 1912, da Rjukan Arbeiderparti — eller Saaheim som det opprinnelig het — ble stiftet av representanter for fagforeningene, Sosialdemokratisk

Forening og kvinneforeningen samt Losje Saaheim Fremtid. Høsten samme år kom så Saaheim Sosialdemokratiske Ungdomslag til og ble medlem av både NSU og det lokale parti.

Men selv om det gjennom Rjukan Arbeiderparti var skapt en organisatorisk fellesnevner for det politiske arbeid, var det ifølge Kjeldstadli det faglige arbeid som i første rekke samlet og engasjerte Rjukan-arbeiderne. Omkring 1913 var den politiske arbeiderbevegelse nesten død — tross organisasjonsdannelsene — om en skal tro en artikkel i Bratsberg-Demokraten som hevder at det i Rjukan bare var «30, høist 40 virkelig aktive kamerater» (Kjeldstadli 1943 : 114). Men det må nå være vanskelig å skille faglig fra politisk aktivisme — særlig på et sted som Rjukan.

I oppbyggingen av arbeiderbevegelsen ble det tatt en rekke andre felles løft som viser dens styrke og omfang til ulike tider. Folkets Hus sto ferdig sommeren 1910. Kooperasjonen kom i varig virksomhet i 1913 etter først å ha gjort et mislykket forsøk året før. Den utviklet seg imidlertid snart til å bli stedets forretning. I 1917 ville en bygge feriehem for Rjukans arbeidere, og etter at fagforeningene hadde søkt og fått støtte fra Hydro, sto dette ferdig sommeren 1920. Drømmen om egen arbeideravis var gammel på Rjukan, men det er likevel ganske enestående da en i et samfunn på snaue 4000 mennesker fra august 1923 greide å etablere et varig avisforetak gjennom Rjukan Arbeiderblad.

Ved denne presentasjon er organisasjonskartet ferdig tegnet for Rjukan i vår periode. Men selv om den formelle struktur kan fortelle mye, er likevel innholdet — aktiviteten og oppslutningen — det som best kan gi bevegelsens karakter. De kilder jeg har benyttet gir imidlertid et magert utbytte, men noen tall og utsagn finnes jo. Som sagt så var den faglige aktiviteten dominerende — men den var til gjengjeld bredt orientert og meget omfattende. De fagorganiserte utgjorde i 1910 37 % av de «organisasjonsmulige»⁷⁾ i hele Tinn kommune, og 26 % av de som hadde kommunal stemmerett — et tall som fremkommer fordi de fleste arbeidere ikke hadde bodd lenge nok i kommunen til å få kommunal stemmerett. Ti år senere var 33 % av Tinns «organisasjonsmulige» faktisk organisert. Dette er imidlertid tall som først får mening ved sammenlikning med andre kommuner. Likevel tyder alle utsagn på at oppslutningen om fagbevegelsen i Rjukan var meget god. Av tabell 3 framgår det imidlertid med all ønskelig ty-

delighet at også her ble en rammet av det almenne tilbakeslag for norsk fagbevegelse i de nedgangsår som fulgte etter 1920.

Aktiviteten i den «rene» politiske bevegelse avspelles antakelig godt gjennom ungdomslagets virksomhet. Her var jo virksomheten helt og fullt avhengig av *medlemmenes* deltagelse og aktivitet, noe som neppe i så stor grad var tilfelle med soknets arbeiderparti, som jo bygde på tilslutninger fra *foreninger*. Saaheim Sosialistiske Ungdomslag hadde allerede fra starten i 1912 en meget god aktivitet og var en tid NSU's største lag med ca. 300 medlemmer. Omkring 1918 hadde også laget ifølge kildene bra aktivitet, men «bare» ca. 100 medlemmer. Ikke mange årene etter når imidlertid lavkonjunktoren ungdomslaget også. Og i tida fra 1921 til oktober 1923 lå laget nede. Kjeldstadli forklarer dette med den arbeidsledighet og fraflytting som rammer Rjukan på begynnelsen av 20-tallet. Og selv om ungdomslaget kommer i gang igjen fra 1923, kan det neppe ha innevarslet noe særlig bedring i aktiviteten. Laget må nemlig igjen nedlegges i 1925. Vi kan altså registrere samme mønster for aktiviteten i ungdomslaget som i fagbevegelsen med en rask stigende aktivitet fra starten til en svært respektabel topp i perioden 1915—19 for deretter å synke dramatisk utover i 20-åra. Og det er grunn til å tro at denne aktivitetsprofil gjelder hele arbeiderbevegelsen i Rjukan.

For til slutt bare å illustrere hvilken evne bevegelsen i sine glansdager hadde til å mobilisere arbeiderbefolkningen i soknet, skal jeg ta med et par 1. mai-tall. Ifølge avisreferater var deltakelsen på 1. mai-arrangementer i 1909 ca. 600, i 1910 ca. 1000 og i 1913 var det ca. 2500 mennesker som hørte Jacob Friis tale. Og det er jo ganske utrolig når en vet at Dal sokn samme år — i 1913 — hadde 812 stemmeberettigede ved stortingsvalget, og at det var 1150 fagorganiserte i Tinn.

..... i *Odda*

Også til Odda strømmet anleggsarbeidere som var vel kjent med organisasjonstanken fra tidligere arbeidsplasser. Allerede høsten 1906 ble det holdt konstituerende møte i Odda Arbeiderforening — en avdeling av Arbeidsmannsforbundet som omfattet ufaglærte arbeidere ved Karbiden og Cyanamiden. De faglærte kom snart etter, og i 1909 var det også dannet foreninger tilsluttet Jern & Metall, Træarbeiderforbundet og Murerforbundet. I Tyssedal kom det tidlig en Arbeiderfor-

ening, og i 1911 ble det i tillegg stiftet en trearbeiderforening. Jern & Metall fikk først sin avlegger her i 1915.

Mens Rjukan opplevde en trinnvis sammenslåing av stedets arbeiderforening, fikk en til dels den motsatte utvikling i Odda. Det viste seg at arbeidsplassene ved Karbiden og Cyanamiden var såpass forskjellige at arbeiderne ved Cyanamiden i 1911 vedtok å danne sin egen forening. Denne oppdelingen viste seg imidlertid å ha sine problematiske sider, og i samsvar med Fagopposisjonens program dannet foreningene i Odda en Samorganisasjon i 1914. I 1924 — ved overgangen til industriforbund — ble så samtlige fagforeninger ved Karbiden og Cyanamiden eller A/S Odda Smelteverk som bedriften da het, slått sammen under navnet Odda Arbeiderforening, avdeling nr. 5 av Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund.

Syndikalistene gjorde seg sterkt gjeldende også i Odda, og i 1916 ble det opprettet en lokalavdeling av Norsk Syndikalistisk Forening. I 1921 fikk så Odda den siste — og tristeste — tilvekst til den faglige foreningsflora (i vår periode) gjennom Odda Arbeidsløses Forening.

Initiativet til *partipolitisk* organisering kommer i Odda likesom på Rjukan fra Arbeiderforeningen. Det var medlemmer herfra som stiftet Odda Socialdemokratiske Forening. Og av DNA's beretning framgår det at i året 1908 sto både Odda Arbeiderforening og den sosialdemokratiske forening tilsluttet partiet. Året etter blir Odda Arbeiderparti dannet, og allerede i 1910 etablerer kommunepartiet igjen avleggere i form av kvinne- og ungdomslag.

Oppbyggingen av arbeiderbevegelsen på Odda brakte fram en rekke «miljø- og forsvarsorganisasjoner». I 1906 eller 1907 ble det dannet en «Loge Brand av Verdandi» som skulle virke til fremme av idrett og edruelighet. I arbeiderforeningens regi ble det kort etter starten opprettet et arbeiderbibliotek. Interessen for kulturelle spørsmål var stor, og en begynte tidlig med studie- og opplysningsarbeid. Enkelte av foreningene hadde håndskrevne blad som ble lest opp på møtene. Ett av disse bar navnet «Jærn-Næven» med undertittelen «Revolusjonært Organ for Cyanamiden Værkstedes Klub». Forslag om et Folkets Hus ble fremmet allerede i 1907, men på grunn av vanskeligheter med å skaffe tomt til et slikt formål og med finansieringen, sto ikke huset ferdig før i 1914 etter at Karbidens direktør til stor overraskelse personlig hadde kausjonert for rest-

summen. De kooperative tiltak tok til i det små i 1907, men først i mars 1910 begynte Odda Kooperative Selskap sin virksomhet.

Selv om et par av de privateide avisene tidligere hadde bekjent seg til sosialismen, var det først i 1919 det lyktes å realisere tanken om eget partiorgan for Odda. Fra mars dette året utkom «Hardanger Social Demokrat» med 3 nummer i uken. — Også arbeidernes husproblemer ble tatt opp av fagbevegelsen gjennom det leieboerutvalg som ble opprettet i 1920. Dette skulle ta seg av boligspørsmålet på et sted der husproblemene hadde vært særdeles store helt siden industrien rykket inn.

Oppslutningen om fagbevegelsen var tilsynelatende større i Odda enn på Rjukan. Prosenten av «organisasjonsmulige» var her 43 i 1910 og 49 i 1918/20. Men da opererer jeg med tall fra folketellingen i Odda sokn/kommune, mens Rjukan som kjent hadde hele Tinn kommune å «drasse» med.⁶⁾ Antagelig er det nok å fastslå at oppslutningen fram til 1920 ble karakterisert som svært god på begge steder.

Aktiviteten i organisasjonene er omlag den samme i Odda som på Rjukan. Det heter i beretningen til Odda Arbeiderforening at i årene før 1920 «blomstret» foreningslivet og «en frammøteprosent på 60—70 var slett ikke uvanlig». Mye ble også gjort for å stimulere frammøtet. I 1915 ble det for eksempel gjort vedtak om at hustruene skulle få adgang til møter i foreningen. Det meldes også om at oppslutningen om Odda Arbeiderparti var stor allerede fra starten. — Fra begynnelsen av 20-tallet fikk en imidlertid «Kriseår også i foreningslivet». Dette gjaldt både den faglige og den partipolitiske aktivisme. Mens ungdoms- og kvinnelaget fra 1910 til 1920 viste «handlekraft og initiativ» — blant annet gikk ungdomslaget i 1917 til innkjøp av et hotell til ferie- og utferdsheim — klages det tidlig på 20-tallet stadig over hvor det blir av den «tallrike» ungdommen: «Til arbeiderbevegelsens møter kommer bare et faatall» (Leder i Hardanger Arbeiderblad 1924, Odland 1956 : 10). Ifølge samme avis 10/11 1923 hadde arbeidsløsheten «lullet arbeiderungdommen ind i sløvhed og likegyldighet». Dette var imidlertid ikke noen særegen ungdomsott, men rammet *hele* bevegelsen i Odda som på Rjukan.

Arbeiderpolitikk

Oppbyggingen av arbeiderorganisasjonene og deres aktivitetsprofil er i grunnleggende trekk felles for Rjukan og Odda. Organisasjonene rykker inn sammen med an-

leggsarbeiderne som bygde industrien, og det er arbeidsplassens fellesskap som er utgangspunktet for de avdelinger av Arbeidsmannsforbundet som først dukker opp. Senere kommer de ulike fag til med sine foreninger — noe som markerer overgangen fra anlegg til produksjon. Det er også arbeiderforeningene som i første omgang slutter seg til Arbeiderpartiet direkte, for senere å være drivkraften bak opprettelsen av et kommuneparti. Parallelt med det faglige og politiske arbeid går oppbyggingen av de sosiale miljø- og beskyttelsesorganisasjoner. Aktivitet, omfang og trolig oppslutning utvikler seg eksplosivt fram mot en topp i tida 1915—19 for så å avta merkbart sammen med de økonomiske konjunkturer etter 1920. De ulikheter jeg har funnet mellom Rjukan og Odda er uvesentlige i forhold til den parallellitet som er påvist.

Også når det gjelder den *ideologiske utvikling* skal vi se en meget stor likhet mellom industristedene: Begge står i rallarens og radikalismens tegn. Kjeldstadli beskriver rallarens kamp slik: «De var nybrottsmenn i arbeidernes faglige kamp og måtte således ta hardt i, bruke kraftige midler, for å bryte den ofte hardnakkede motstand mot deres krav. Det var faktisk nødvendig for dem i den første tida å benytte seg av de aller krasseste metoder» (s. 109). Og dette som først og fremst er myntet på den faglige kamp, kom naturlig nok også til å prege den politiske bevegelse. Det første tegn til politisk radikalisme på Rjukan finner vi i ungdomslaget som straks etter starten brøt ut og fulgte presumtivt mer radikale «ungsosialister» etter splittelsen i Skien. De «rene» syndikalistene var som nevnt dominerende i dette laget, og dets organisatoriske fortsettelse — Rjukan Lokale Samorganisasjon — hadde ved utgangen av 1920 ca 500 medlemmer. Også Odda hadde en syndikalistisk kontingent som gjorde seg sterkt gjeldende i hele vår periode — selv om det hevdes at antallet der var lite.

Fagopposisjonen som var radikalismens og framfor noen, Martin Tranmæls organisatoriske plattform i kampen mot Landsorganisasjonens moderate lederskap, fikk et par av sine tidligste og beste støtter i arbeiderbevegelsen i Rjukan og Odda. Allerede høsten 1911 hadde Rjukan besøk av en av de senere ledere i Fagopposisjonen — Chr. W. Andersen — som holdt foredrag. De tilstedeværende vedtok etterpå med stort flertall å slutte seg til «Trondhjemsresolusjonen».⁹⁾ I 1915 ble det så dannet en lokal samorganisasjon i tråd med Fagopposisjonens program, noe som Odda-arbeiderne

allerede hadde gjennomført året før. Og at de nye ideer fant grobunn også der finnes klart belegg for i 1914. Da nektet arbeiderne ved Cyanamiden og Karbiden å gå rettens vei for å få utbetalt lønn de hadde krav på etter en bedriftsstans straks etter krigsutbruddet.¹⁰) De vedtok istedet å nytte «faglige midler».

Verken Odda- eller Rjukan-arbeiderne ønsket å la seg «dirigere av noen» — de var radikale i sitt forhold til *alle* autoriteter, også når disse var deres respektive forbund eller LO. I juni 1912 gikk 700 mann ved Salpeterfabrikken til såkalt ulovlig streik. Arbeidsmannsforbundet nektet å godkjenne streiken, og formannen, Gunnar Sethil, gjorde sammen med forretningsføreren i Jern & Metall, Jørgen Borgen, et forsøk på å få folk tilbake på arbeidet. Det heter så i Rjukan Arbeiderpartis beretning: «Arbeiderne vedtok enstemmig å avvise oppfordringen og dro på utflukt til Øverland». Konflikten ble imidlertid løst etter forhandlinger mellom Landsorganisasjonens formann, Ole O. Lian, en direktør fra Hydro og fylkesmannen i Telemark. I Odda derimot ble Arbeidsmannsforbundets krav om å gjenoppta arbeidet etter en streik i 1913 nedstemt i Odda Arbeiderforening — hvorpå foreningen ble ekskludert av Arbeidsmannsforbundet. Først etter et drøyt halvår ble de tatt til nåde igjen.

17. mai 1914 var det *opptøyer* på Rjukan. Arbeiderne — som da drev en aktiv anti-militær agitasjon — ble provosert av politiets og endel forsvarsvenners opptreden. Det kom til slagsmål, det ble foretatt arrestasjoner, og det ble telegrafert etter militære forsterkninger — som også kom et par dager senere. Urolighetene fikk bred omtale i avisene, og Rjukan oppnådde en «ærerik» sammenlikning med andre av Europas urolige hjørner:

Albanien, Ulster og Rjukan er steder,
som ordenens vogtere sorgen bereder.

Albaniens fyrste paa livet er truet.

I Ulster en oprørsild længe har luet.

Men Rjukans arbeidere slaar dog rekorden
i brudd paa den hellige, fredlyste orden.

..... (Hvepsen 6/6 1914. «Ukens traaløse telegrammer»).

Ifølge beretningen til Rjukan Arbeiderparti ble likevel de første krigsårene ganske rolige på Rjukan, men en fikk stadig besøk av tidens mest kjente radikale. Og den betydning slike besøk har for den ideologiske utvikling bør ikke undervurderes. Her formidles gjen-

nom organisasjonen premisser og tolkninger av åpenbar betydning for den enkelte arbeiders forståelse av sin situasjon. Hva det har å si *hvem* som formidler, kom klart til syne på et møte i Odda der Ole O. Lian i 1915 fikk flertallet med seg på en resolusjon *mot* Fagopposisjonen. — Nå heter det likevel videre i Odda Arbeiderforenings beretning at det, tross vedtaket, i åra framover ble «iverksatt mange lønnsaksjoner etter oppskrift av Fagopposisjonen» (s. 21).

I 1916/17 hadde Rjukan, Notodden og Odda de høyeste leveomkostningene i hele Norge (Kjeldstadli 1943 : 167)). Det er derfor ikke underlig at *Rådsbevegelsen* fant grobunn her. På et masse møte i februar 1918 ble det besluttet å danne arbeiderråd på Rjukan. Og det var i dettes regi det ble bestemt at man skulle «ta» 8-timersdagen fra 2. mai — hvorved «Rjukan bekreftet sitt ry som radikalismens høyborg» (Rjukan Arbeiderparti 1962 : 14). Fra denne tida, rett etter «den nye retnings» seier på landsmøtet i DNA, heter det også at ungdommen gikk begeistret inn for de nye ideer. Om Odda forteller en referent i «Klassekampen» (30/3-18) at det etter foredrag av Sverre Krogh var nedsatt et utvalg med representanter fra samorganisasjon, ungdomslag og kvinneforening som skulle utarbeide lover for et arbeiderråd på stedet. Hvor aktivt dette ble vites ikke. Samtidig meldes at det to dager senere ble stiftet en soldatforening hvor 65 medlemmer straks tegnet seg — og nok en gang skjedde nydannelsen etter foredrag av Bergens-radikaleren Krogh som dengang holdt hele 4 foredrag under sitt besøk i Odda. I denne perioden rapporteres det også at Fagopposisjonen seilte i sterk medvind. I 1917 bestemte for eksempel arbeiderne ved Karbiden seg til å gå til «direkte aksjon» for å fremme dyrtidskravene, og de tvang bedriftsledelsen til å gå med på 100 % lønnsøkning midt i tariffperioden. I april samme år ble det dessuten arrangert masse møte og demonstrasjon mot dyrtida. Sverre Krogh var også her hovedtaler.

Spørsmålet om *sosialisering* av bedriftene opptok arbeiderne både i Rjukan og Odda. Og i 1919 ble det reist krav fra samorganisasjonene på begge steder om at sosialisering måtte gjennomføres.

Den politiske profil som tegner seg av arbeiderorganisasjonene i begge disse lokalsamfunn er ikke bare ytterst radikal i et nasjonalt perspektiv, men gir også sterkt inntrykk av en parallell ideologisk utvikling — helt til Kristianiaforslaget gjør sin entré på arenaen.

Bakgrunnen for dette forslaget som blir et stridsspørsmål i arbeiderbevegelsen foran DNA's landsmøte i februar 1923, var de 21 teser og forholdet til Internasjonalen. I Rjukan ble disse teser først «vedtatt» praktisk talt enstemmig på et møte i 1920 hvor Folkets Hus var fylt til trengsel. Likedan ble Landsstyrets flertallsforslag fra oktober 1920 — som gikk inn for at partiet skulle akseptere tesene med endel reservasjoner — vedtatt i Rjukan Arbeiderparti med 86 mot 10 stemmer i februar 1921 (Langfeldt 1961 : 145). Og sosialdemokratene som dannet sitt parti i januar 1921, merket en lite til på Rjukan. Partiet stilte hverken liste ved kommunevalget i 1922 eller 1925. Slik var det også i Odda. Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti fikk ingen avdeling på stedet, og flertallsforslaget ble vedtatt i Odda Arbeiderparti med 81 mot 9 stemmer (Langfeldt 1961 : 147) — så fremdeles var utviklingen parallell.

Men Rjukan og Odda velger *forskjellig kurs* i året 1923. Skillelinjene innen den sentrale ledelse i Arbeiderpartiet hadde da fått sitt konkrete uttrykk i kampen for eller mot Kristianiaforslaget. Dette utdypet de reservasjoner partiet tidligere hadde tatt til Kominterns teser og krevde nasjonal selvråderett i indre anliggende. De som kjempet for Kristianiaforslaget, sloss framfor noe for en oppslutning om Martin Tranmæls linje. De som var *mot* ønsket fortsatt full oppslutning om Internasjonalen, forvalteren av den russiske revolusjons legitimitet. Rjukan Arbeiderparti vedtok på nyåret 1923 med 37 mot 14 stemmer å støtte Kristianiaforslaget. Om Odda Arbeiderparti behandlet forslaget har jeg ikke greid å finne ut,¹¹) men på bakgrunn av landsmøterepresentantenes stemmegivning, de generelle kommentarer i «Hardanger Social Demokrat» og den senere utvikling i kommunepartiet, er det neppe tvil om at de gikk mot forslaget. Kan hende var de motsetninger som kom fram i denne runden noe fjerne fra klassekampen i Odda. I hvert fall mente «Hardanger Social Demokrat» etter februar-landsmøtet at det fantes viktigere fronter: «vi (må) lære os til ikke aa brænde op vort «krudt» i indre stridigheter, men heller anvende det i kamp mot den felles fiende, det kapitalistiske samfund» (Leder 10/3-1923).

Den 4. november 1923 var likevel splittelsen et faktum. Det mindretall som dannet «Norges Kommunistiske Parti, avdeling av den 3. Internasjonalen», hadde kvelden før marsjert ut av landsmøtesalen etter nederlag i avgjørende votering. Nå måtte alle partiavdelingene utover landet velge side — og i dette valg var kursen

selsvagt både i Rjukan og i Odda. Men mens Rjukanpartiet valgte DNA og Tranmæl, valgte Odda NKP og Internasjonalen. I Rjukan falt beslutningen mot 2 stemmer — hvorav én, «bibliotekaren Hjartøy», meldte seg ut. I Odda var det 13 som stemte «mot Internasjonalen». Avisen, Folkets Hus og partinavn gikk i Odda til NKP og i Rjukan til DNA. Selv om Kommunistpartiets seier var helt klar i Odda, forble de imidlertid ikke ensomme på arenaen — noe Arbeiderpartiet gjorde i Rjukan. På nyåret 1924 ble det dannet en avdeling tilsluttet DNA i Odda, en avdeling som snart ble en farlig konkurrent til NKP. Odda Arbeiderparti (NKP) var imidlertid dominerende til omkring 1930.

Denne parallelliteten i politisk utvikling på det lokale organisasjonsplan fram til årsskiftet 1922/23 reflekteres også i *stemmegivningen til representantene* på landsmøtene i DNA:

1918 Av de 5 representanter fra Øst-Telemarken var i hvert fall 3 fra Rjukan. Alle 5 stemte for den nye ledelsen.

Hardanger hadde 3 representanter. Minst én var fra Odda. Alle 3 stemte radikalt.

1919 Av de 4 som representerte Øst-Telemarken var 3 antakelig fra Rjukan. Alle 4 stemte med den nye retningen.

Hardanger hadde 3 representanter som alle stemte radikalt. Minst 2 var fra Odda.

1923I Av 5 representanter fra Telemark var antakelig 2 fra Rjukan. Begge disse *støttet Kristianiaforbundet*.

Søndre Bergenshus hadde 3 personer på landsmøtet — i hvert fall én var fra Odda. Alle 3 fulgte *Scheflo* i voteringen.

1923II Telemarks representanter fikk ikke sine fullmakter godkjent — blant annet *etter henstilling fra Rjukan Arbeiderparti*. Disse representanter tilhørte alle de blivende NKP'ere.

Av de 3 som representerte Hardanger var minst én fra Odda. Alle 3 stemte med mindretallet (NKP).

At Odda og Rjukan var politisk på linje også før 1918 går blant annet klart fram av det antall Telemarks- og Søndre Bergenshus-representanter som støttet Tranmæls alkoholpolitikk på landsmøtet i 1912.¹²⁾)

Vender vi så blikket fra arbeider-organisasjonenes valg til *arbeiderklassens valg* finner vi tilsvarende likheter

og forskjeller. Høydepunktet på DNA's oppslutning ved stortingsvalgene (i vår periode) finner vi i årene 1915 og 1918 (se tabell 4). Sosialdemokratene får svært liten oppslutning begge steder, men oppnår mest i Odda i 1921 (6 %). Ved valget i 1924 ser vi også at DNA dominerer i Tinn med 43 % av stemmene — mot NKP's 1 % — mens Kommunistene dominerer i Odda med 42 % — mot Arbeiderpartiets 9 %. En tilsvarende utvikling finner vi som tidligere nevnt ved kommunevalgene (tabell 2).

Hva som var drivkraften bak denne utviklingen — om organisasjonen eller klassen viste vei — er vrient å avgjøre. Jeg tror imidlertid det ville være vanskelig å forstå det forskjellige valg av arbeiderklassen i Rjukan og Odda foretok gjennom sin stemmegivning i 1924 og 1925, uten å forutsette at organisasjonsapparatet — partiavdeling, fagbevegelse og avis — var en avgjørende drivkraft. *Det* er i hvert fall et utgangspunkt for den oppsummerende diskusjon som avslutningsvis følger om den raske industrialisering, den politiske radikalisme og det ulike veivalg som tegner arbeiderpolitikken i Rjukan og Odda 1906—24.

III Økonomisk struktur, korporativ dominans og politisk utvikling

1. Edvard Bulls tese om at en rask industrialisering gir grunnlag for en radikal arbeiderbevegelse, finner full støtte i denne undersøkelsen av industrialisering og arbeiderpolitikk i Rjukan og Odda. Og det er her fristende å fastholde den hypotese at erfaringene fra disse velkjente steder sammen med de andre av tilsvarende type som så fortreffelig illustrerer den prosess Bull snakker om, ledet ham til en hovedforklaring av forskjellene mellom de tre skandinaviske arbeiderbevegelser som ikke har overlevd senere forskning. *Dermed* er det ikke sagt noe om betydningen av rask industrialisering for den politiske utvikling i arbeiderbevegelsen i *Norge*,¹³) bare at denne faktor ikke kan forklare forskjellen mellom Norge, Sverige og Danmark.

Jeg tror også det er relevant i denne sammenheng å se Bulls teori i relasjon til den aktuelle politiske situasjon. Kampen om Moskvatesene og forholdet til Komintern var i sin første fase, og det var viktig for dem som fulgte Tranmæl å poengtere det særegne ved norsk arbeiderbevegelse — at den leste tesene var skåret over, de kontinental-europeiske erfaringer, ikke passet den norske situasjon. Det kan derfor ha vært i Bulls

politiske interesse å framstille basis for ideologien i norsk arbeiderbevegelse — den egenartede industrialisering — som noe enestående i en Skandinavisk og Europeisk¹⁴) sammenheng. Hans analyse styrker derfor gjennom valget av forklaringsvariabel kravet om partiets rett til å vurdere den nasjonale politiske situasjon på *eget* grunnlag.

2. Men Odda og Rjukan velger hver sin vei i 1923 — og det er grunn til å spørre: Hvorfor? De to lokalsamfunn hadde jo en så lik bakgrunn både økonomisk, sosialt og når det gjelder arbeiderbevegelsens organisatoriske og politiske utvikling. Det spørsmål jeg derfor vil stille til slutt er for det første *hva* de valgte forskjellig i 1923 — i sin substans og sin konsekvens — og for det andre *hvorfor* de kom til å velge forskjellige alternativer. Var for eksempel det ene alternativ mer radikalt enn det andre? Og hvilke følger fikk valget for den senere politiske utvikling? På hvilke områder innen den økonomiske, sosiale, politiske og organisatoriske struktur finnes de avgjørende forskjeller?

Det har vært vanlig oppfatning at striden i 1923 sto mellom dem som sluttet opp om Kominterns teser, og dem som krevde rett til selv å bestemme i indre anliggende — og at det ikke var klare ideologiske forskjeller mellom gruppene i den forstand at den ene krevde mer omfattende eller hurtigere endringer av samfunnet enn den andre. Odd-Bjørn Fure hevder imidlertid i en undersøkelse at «Striden gjaldt ikke bare *hvem* som skulle lede klassekampen, Komintern eller DNA, men også *hvilke retningslinjer* den skulle ledes etter. Et statusbilde av de ideologiske relasjoner mellom de tre sosialist-partiene i 1923 må derfor avvike fra tidligere oppfatninger som har tillagt DNA og NKP samme ideologi med en uoverstigelig kløft over til NSA» (s. 29). Han bygger denne konklusjonen på utsagn og artikler av elitepersoner som Tranmæl, Arvid Hansen og Scheflo. Jeg tror konklusjonen er riktig som beskrivelse av ideologiske elementer innen de to grupper i parti-eliten — elementer som få år senere skulle slå ut i en klar moderasjonskurs hos Tranmæl-gruppa. Men jeg tror ikke disse ideologiske elementer var særlig betydningsfulle for de partifeller utover landet som skulle velge side i striden, og kanskje var de ikke for gruppa bak Kristianiaforslaget heller. De så på seg selv som eksponenter for en renere revolusjonær linje enn den opportunistiske kurs de ofte så i Kominterns direktiver. I sin substans sto derfor kampen i lokalavdelingene for eller mot Internasjonalen og ikke om en mer eller mindre radi-

kal politikk. Det er først med ettertidens blick en kan se at disse to ting hang sammen.

Ser vi på de første lederartiklene i Rjukan og Hardanger Arbeiderblad etter bruddet, springer dette klart i øynene. Under overskriften «Partisituasjonen» — en leder som ikke inneholder noe om *ideologiske* skillelinjer — oppsummerer Odda-bladet forhistorien slik:

«Gang paa gang har partiet reservert seg og av Internasjonalen faat utsættelse med gjennomførelsen av de krav, som Internasjonalen krævet av et kommunistisk parti. Der har vært en tendens til aa dissentere mot alt som kom fra Moskva. Denne motstand kulminerte med decemberbeslutningen ifjor. Set paa bakgrund av dette, maatte det komme til et brudd, dersom Internasjonalen skulde beholde sin autoritet.» (10/11-1923).

Det sentrale er her spørsmålet om Kominterns autoritet. Også for Rjukan Arbeiderblad er organisasjonspraksisen avgjørende:

«Det har ... vært hevdet at forskjellen mellom flertallets og mindretallets opfatning med hensyn til arbeider- og bonde-regjeringsparolen, religions-spørsmålet og stillingen til den røde faglige internasjonale ikke var større enn at det maatte være mulig aa bygge en bro. Og det kan nok hende at dette er saa. Men det vilde ikke ha tjent noen nyttig hensikt. Om det norske parti ogsaa denne gang hadde bøiet av, hadde stillingen ved neste skillevei vært den samme. Saalenge Internasjonalen forfølger den samme organisasjonspraksis som hittil, kan dette forhold ikke endres.» (6/11-23).

Dette var valgenes substans i Rjukan og Odda. Og at Rjukan-arbeiderne ikke oppfattet sitt valg som mindre radikalt, kommer klart til uttrykk i deres senere protester mot høyredreiningen i Arbeiderpartiet i åra 1924/25-27. Det såkalte Rjukan-forslaget som ble fremmet på DNA's landsmøte høsten 1925 av Rjukan Arbeiderblads redaktør, Jacob Friis, og som var vedtatt i Rjukan Arbeiderparti på vårparten, krevde for eksempel at DNA skulle understreke sin kommunistiske karakter og avbryte forbindelsen med «Informasjonsbyrået» i Berlin, som hadde det utopiske mål å samle den splittede arbeiderbevegelsen i Europa. Forslaget nådde imidlertid ikke fram — tvert om. Zachariassen presenterer landsmøtets beslutninger slik: «Partiprogrammet ble revidert og noen av de mest urimelige overleveringer fra revolusjonstiden ble fjernet» (1962 : 247). Og Landsstyret fikk fullmakt til å melde partiet inn i Informasjons-

byrået. — En annen episode hvor Friis igjen spiller hovedrollen, illustrerer på ny Rjukan-bevegelsens radikalisme også etter 1923. Rjukan Arbeiderpartis beretning forteller: «Avisens redaktør sto på mange måter kommunistene nærmere enn arbeiderpartiet, og der var mange som gjerne ville ha ham fjernet, både innen partiavdelingen her og i enda høyere grad i sentralstyret. I februar (1927) vedtok bladstyret å suspendere ham, og Olav Vegheim ble ansatt som midlertidig redaktør. Noen dager etter var det generalforsamling i Rjukan Arbeiderblad, og selveste partiformannen Oscar Torp kom hit opp for å lede angrepet på Friis, men det endte med at bladstyrets beslutning ble annullert, og Friis ble gjeninnsatt som redaktør» (s. 23). Få uker før samlingskongressen i 1927 vedtok dessuten Rjukan Arbeiderparti en erklæring om at det i første rekke måtte bli en *samling til venstre* — at en måtte gjøre alt for å få med NKP i forhandlingene — og at «Uten å innstille sin kamp på proletariatets diktatur og arbeiderklassens bevæpning kan samlingspartiet ikke føre arbeiderklassen til seir for den sosiale revolusjon i Norge» (beretningen s. 22).

Men selv om valg av parti i 1923 neppe indikerte noen forskjell i den ideologiske orientering langs aksene radikal-moderat hos arbeiderpartiene i Odda og Rjukan, hadde valget likevel viktige politiske *konsekvenser* av denne art. I 1933 da det var åpenbart for enhver at NKP krevde raskere og mer omfattende forandringer i samfunnsstrukturen enn DNA, holdt kommunismen seg sterk og levende i Odda — partiet fikk der 21 % av stemmene ved stortingsvalget, mot et landsgjennomsnitt på 1,8 %, mens Arbeiderpartiet suverent rådet grunnen i Rjukan. NKP fikk kun 9 stemmer i hele Tinn kommune. Rjukan-partiet ble derfor gjennom sitt valg i 1923 gradvis trukket med i landspartiets avradikalisering — selv om det gjorde motstand til å begynne med. De korporative bånd bandt.

Men *hvorfor* valgte noen partiavdelinger Tranmæl og DNA, mens andre valgte Scheflo og Internasjonalen? Var de økonomiske og sosiale forutsetninger avgjørende? Eller hadde valget sin bakgrunn i organisatoriske og personlige forhold. Noe kan antakelig sies om dette på bakgrunn av historien om arbeiderbevegelsen i Rjukan og Odda.

Som vi har sett er forskjellen i utviklingen av den *sosiale og økonomiske struktur* ganske liten. Men antakelig drev Oddabedriftene en hardere og mer kortsiktig profittjakt enn Hydro — med de følger det hadde

for kontinuiteten i arbeidstilbudet. De nedadgående konjunkturer og påfølgende konkurser brakte videre bedriftene til stans i perioden 1921—24. Nå er det likevel ingen grunn til at arbeidsløsheten i seg selv skulle disponere for det ene valg framfor det andre i Odda i 1923. Det vesentlige er at årsakene til arbeidsløsheten — krakket til Mr. Bartons finansimperium — og det spill med arbeidsplassene som ble så grundig avslørt gjennom konkursene, ikke kunne levne noen tvil om krisas *internasjonale* bakgrunn. Det var neppe mange av Oddas arbeidere som tvilte på at klassekampen måtte koordineres internasjonalt. Herrene over deres arbeidsplasser satt *ikke* i Kristiania. Tranmælfloyens krav om nasjonal selvråderett harmonerte derfor knapt med deres mest akutte personlige problemer.

Men det skal mere til for å forklare forskjellen mellom Rjukan og Odda tilfredsstillende. Hydro var jo i like stor grad dominert av internasjonal kapital, og herredømmet over Rjukanarbeidernes arbeidsplasser lå neppe heller i siste instans hos dets norske interessenter. Arbeidsløsheten rammet dessuten også Rjukan — problemene var til skue, om enn ikke i samme utstrekning.

Et annet trekk ved den økonomiske struktur som igjen understreker dens betydning er de mange bedrifter i Odda vs. den ene i Rjukan. Hydro eide nærmest hele soknet — selskapet grunnla og bygde byen, et forhold som ga grobunn for enkelte *paternalistiske trekk* i forholdet til hele samfunnet. Sam Eyde hadde selv en høy stjerne hos arbeiderne i Rjukan, og hans djerve utmeldelse av Arbeidsgiverforeningen i 1908 ble nok husket atskillig bedre enn gjeninnmeldelsen i 1911 — forøvrig rett før stor-lockouten som varte i 2½ måned. Nå var det også motstand mot denne paternalismen — som da bedriften startet en Egne Hjem-bevegelse i 1912, noe arbeiderne mente ville binde folk til bedriften — men likevel henvendte fagforeningene seg altså i 1917 til Hydro med anmodning om bidrag til sitt ferie-hjem. I Odda var det derimot 3 storbedrifter som på det lokalt administrative plan var uavhengige av hverandre. Ingen av dem inntok alene noen dominerende posisjon i lokalsamfunnet som ga dem følelsen av tilsvarende ansvar som hos Hydro. Og med 3 forskjellige arbeidsplasser å velge imellom vil jeg tro relasjonene mellom arbeidere og bedrift ble mer upersonlig.

Den kommunalpolitiske struktur var nokså forskjellig i Rjukan og Odda. Tinn kommune eksisterte uendret i hele perioden, og striden mellom «den nye» og «den gamle» tid, mellom industrisamfunn og bondesamfunn,

utgjorde en sentral dimensjon i den politiske kamp. Kominterns parole om arbeider- og bonderegjeringer måtte derfor bli til større forbauselse og mishag i Rjukan hvor én av de politiske frontlinjer gikk mot kommunestyrets bonde-flertall, enn i Odda hvor den politiske arena var dominert av industristedets arbeidere og borgerskap. Men dette er likevel bare en delforklaring som bygger opp mot de ulike valg ved partisplittelsen.

Det er mange teorier om hvorfor de ulike partilag valgte som de gjorde i 1923, og en av dem — Olav Larsens — går ut på at Tranmæl-retningen sto sterkt der *fagbevegelsen* var sterk, mens Scheflo-retningen dominerte der arbeiderbevegelsen hadde sin styrke i *kommunestyret* og ved valg. «For Tranmæl var fagorganisasjonen det viktigste, mens Scheflo, Støstad og Monsen la vekt på slike reformer som de lokale myndigheter og Stortinget kunne bestemme over» (Larsen 1969 : 143). Fagbevegelsen var imidlertid sterk både i Rjukan og Odda, og ingen av kommunepartiene hadde oppnådd flertall i kommunestyret — selv om Odda-partiet var nære ved. Heller ikke om vi ser på *Fagopposisjonens* stilling finner vi særlige forskjeller mellom stedene.

Ungdomsforbundet gikk ved splittelsen til NKP og brakte med seg en stor del av de organisatoriske ressurser partiet fikk til disposisjon. Forbundet blir dessuten ofte sett som drivkraften bak splittelsen i 1923. Også på det lokale plan var de en sterk støtte for det nye kommunistpartiet, og flere steder — som for eksempel Notodden — går ungdomslagene direkte over til å bli stedets NKP-avdeling. Dette skjer imidlertid ikke på Rjukan. Både i Rjukan og Odda glimrer ungdommen som vi har sett med sitt fravær fra arbeiderbevegelsen i tida omkring partisplittelsen. Noen pressgruppe for Internasjonalen utgjør de i hvert fall ikke.

Det standpunkt *avisene* tok i striden var ofte retningsgivende for parti-avdelingene i opplandet. Rjukan Arbeiderblad kom imidlertid ikke i gang før høsten 1923 da frontlinjene allerede var klare. Fra 1908 til 1922 var det stort sett Bratsberg-Demokraten som var hovedavis for arbeiderbevegelsen på stedet. Men denne gikk klart inn for mindretallet på november-landsmøtet. Avisa beklaget seg sterkt allerede 12. februar 1923 over at den overrepresenterte Rjukan-delegasjonen hadde fått med seg et flertall på fylkesårsmøtet for Tranmæl og *mot* Scheflo som begge innledet til debatt om Kristianiaforslaget. Telemark Arbeiderblad (Notodden) som fra 1922 skulle dekke de øvre bygder, gikk imidlertid til DNA etter splittelsen. I Odda finner en også at Hardan-

ger Arbeiderblad under hele striden står på Internasjonalens side, så teorien om avisenes innflytelse finner støtte. Likevel er det som vi skal se, antakelig samme årsak til at både dominerende avis i året 1923 og partiavdelingen i Rjukan og Odda gjør samme valg.

Akutte problemer som følge av et internasjonalt finansspill og en mer upersonlig bedriftsstruktur er viktige faktorer for å forklare hvorfor Odda fulgte Internasjonalen i 1923. Den økonomiske struktur forklarer derimot ikke så godt hvorfor Rjukan fulgte Tranmæl, og jeg tror heller ikke den gir noen tilstrekkelig forklaring for Oddas vedkommende. Ei heller kan jeg slå meg til ro med forskjellen i kommunal-politisk struktur som tilstrekkelig. Viktigere tror jeg det er at de forestillinger om organisasjonspraksis og ideologi som valgene uttrykker måtte *formidles* — at valgene ble avgjort gjennom et samspill mellom de indre forhold i lokalsamfunnet og formidlingen av de nasjonale strids-spørsmål hvor betydningen av de to forhold nok kunne variere fra sted til sted. Jeg skal derfor avslutte med å se nærmere på denne formidling i Odda og Rjukan, på den tradisjon og plass arbeiderbevegelsen på de to steder hadde innenfor den nasjonale bevegelse. Det blir en fortelling om *geografi og korporativ dominans*.

Både Odda og Rjukan hadde en felles radikal tradisjon innen norsk arbeiderbevegelse. Hva de imidlertid ikke hadde felles, var den geografiske plassering og de kontaktlinjer av transportmessig, kulturell og organisatorisk art som fulgte av denne. Odda var en vestlandsbygd i Søndre Bergenshus Amt som i første rekke var knyttet til det kommunikasjonsnett som samlet sine tråder i *Bergen*. Også det organisatoriske nettverk Odda-bevegelsen var en del av hadde sitt dominerende sentrum i *Bergen*. Stiftelsen av kommunepartiet i Odda skjedde etter et «amtsmøte» i *Bergen* der Odda Arbeiderforening var representert. Da Søndre Bergenshus i 1921 for første gang fikk valgt en stortingsrepresentant fra DNA, var det Sverre Krogh — redaktør av *Arbeidet* i *Bergen*, men bosatt i Fana — som dro til Oslo. Det er også klart at Bergensmiljøet var leverandør av foredragsholdere, enten som formidlere eller direkte. Av spredte og usystematiske kilder framgår for eksempel at Sverre Krogh i 1916 talte mot dyrtiden på et møte arrangert av samorganisasjonen i Odda, Sverre Krogh talte også ved den store dyrtidsdemonstrasjonen i 1917, Sverre Krogh holdt 4 foredrag i løpet av en snau uke i mars 1918 da det ble dannet arbeiderråd og soldatforening, han holdt 1. mai-talen i 1920, han holdt foredrag

der i 1921, 3 i 1922, og han innledet på det partimøte som den 27. oktober 1923 vedtok «mindretallets forslag» og valgte utsendinger til november-landsmøtet. Poenget er at Odda-bevegelsens organisatoriske referanse (avisas inkludert) var Bergen — den dominerende korporative kanal gikk via vestlandets hovedstad til landsbevegelsens hovedkvarter i Kristiania. En fin illustrasjon på dette finner vi i det tidligere nevnte referat i «Klassekampen» fra Kroghs turné i 1918. Referenten forteller blant annet at

«Dannelsen av arbeiderraad har længe staat paa dagsorden her, men da vi ligger saa langt unda og her er daarlig forbindelse med byerne paa grund av kulmangelen, har det været vanskelig aa faa nogen foredragsholder.

Den nærmeste vi har er Sverre Krogh, men han er jo meget optat nu efter der blev stiftet arbeiderraad i Bergen, hvor han er formand. Men det lykkedes os dog at faa ham indover og han har nu holdt 4 foredrag under god tilslutning. Fredag talte han om den revolutionære bevægelse i utlandet. Her er blandt arbeiderne stor begrepsforvirring, naar det gjælder at ta standpunkt til den revolutionære gjæring som foregaar ute i Europa. Nu gjør jo ikke arbeiderpressen større for at klarne begreperne, men det ser ut til at de, sammen med «Tidens Tegn» og de andre borgerblade, gjør alt hvad de kan for at rakke ned paa arbeiderklassens reising. Dog danner «Arbeidet» en hæderlig undtagelse.» («Klassekampen», 30/3-18).

Rjukan var et svært isolert sted i hele vår periode. Det heter for eksempel at provianteringsrådet på Rjukan i 1916 måtte sette igang et stort apparat: «Stedets isolerte beliggenhet og de den gang mindre gode kommunikasjoner tilsa at en måtte ligge med store lager» (Einung 1937 : 29). Reisetida fra de administrative og befolkningsmessige sentra Skien og Porsgrunn var lang. Jernbanen fra Skien til Hjuksebø ble først ferdig i 1920 — forøvrig samtidig som forbindelsen Oslo—Hjuksebø var klar. Arbeiderbevegelsen i Skien spiller da heller ikke den rolle for Rjukan-avdelingene som Bergen spilte for Oddas. Riktignok var det Bratsberg-Demokraten i Skien som også skulle dekke Rjukan. Men avisa kom for seint fram, den hadde forholdsvis dårlig lokal dekning og fikk følgelig få abonnenter på stedet (Rjukan Arbeiderparti 1962 : 17). Da fungerte Telemark Arbeiderblad på Notodden noe bedre fra 1922. Den svake organisatoriske kontakt med Skien illustreres også ved

at Øst-Telemark dannet eget kretsparti direkte tilsluttet DNA fra 1913 til 1921. Det jeg imidlertid vil fram til er at Rjukans korporative kanaler var minst like brede til Kristiania-miljøet, og omkring 1921—23 til miljøet omkring Tranmæl, Social-Demokraten og flertallet i sentralstyret som til Skiens-organisasjonene. Alfred Madsen — Tranmæls nære kampfelle — var som nevnt leder av LO's opplysningskontor fra 1917 og holdt hyppige foredrag der, også etter at han hadde forlatt Rjukan. Tranmæl selv var ofte på besøk og følte en nær tilknytning til stedet.¹⁵⁾ Denne kontaktflate kommer videre klart fram i det at Rjukan Arbeiderblad hentet sine første redaktører til parti-avisa fra *Mot-Dag* — helt til disse ble ekskludert i 1925. Tidsskriftet *Mot Dag* hadde også mange abonnenter på Rjukan.¹⁶⁾ Jeg tror derfor en trygt kan si at Rjukans organisatoriske referanse i tida omkring 1923 var Kristiania og flertallet i Arbeiderpartiets sentralstyre: Fløyen omkring Kristianiaforslaget.

En litt mer systematisk test av dette får vi ved å gjennomgå de opplysninger som gis om «Agitasjonen» og 1. mai-talerne i DNA's beretninger for å se hvilken side disse valgte i 1923. Poenget er da ikke bare at disse besøkene av sentrale partiarbeidere hadde betydning i seg selv gjennom formidlingen av synspunkter og lojaliteter i den aktuelle partistrid, men også at besøksstrømmen tjener som en antydning, en indikator på gehalten i den bredere strøm av organisatoriske impulser som aviskontakter, mer eller mindre formell korrespondanse avdelinger og tillitsmenn imellom, etc. Viktigst er årene 1921 og 1922 — det var da debatten om tesene klargjorde frontlinjene ute i grunnorganisasjonene.¹⁷⁾

Av de 15 personer¹⁸⁾ som ifølge beretningen besøkte *Rjukan* disse to årene, fulgte imidlertid 8 NKP i 1923, mens 7 valgte DNA. I *Odda* derimot var hele 7 av 10 foredragsholdere blivende NKP-ere. Dette gir en helt klar tendens i tråd med det vi kunne vente for Oddas vedkommende, mens Rjukan-resultatet er mer uklart. Jeg synes likevel ikke dette i vesentlig grad svekker inntrykket fra tidligere om Tranmæl-fløyen som Rjukanpartiets viktigste referanse. Særlig bygger jeg det på Martin Tranmæls egen innsats på Rjukan-fronten disse to årene, en innsats som vel i stor grad bar frukter fordi den kunne bygge på det solide arbeid Alfred Madsen hadde nedlagt i Rjukan.

Hvorledes kan så de ulike korporative kanaler bidra til å forklare at Odda valgte NKP mens Rjukan valgte

DNA? Jeg tror det er en rimelig antagelse at organisatorisk kontakt mellom et sentrum og en periferi både gir muligheter til en bestemt ideologisk formidling, til premisseleveranser og skaper bestemte lojaliteter — noe som i vårt tilfelle antakelig er det mest sentrale. Jeg vil derfor våge den høyst uhistoriske påstand at hadde Skien, som i 1923 meget klart valgte NKP, øvet samme påvirkning på Rjukan som Bergen gjorde på Odda — ja da ville Rjukan også valgt Kommunistpartiet. Det var den organisatoriske kontakt, i sentrum — periferi forstand, med flertallet i Kristiania jeg tror var hovedbetingelsen bak Rjukan-partiets valg av Arbeiderpartiet, tross Hydros internasjonale kapital og den økende arbeidsledighet i soknet. Og tilsvarende tror jeg at det var Bergens korporative dominans over Odda — og Bergensbevegelsen valgte entydig NKP — som i samspill med den massive arbeidsløshetens klare bakgrunn i et internasjonalt finansspill gjorde valget av mindretallet og Kommunistpartiet lett og selvsagt for Odda Arbeiderparti.

IV. Tabeller

Tabell 1a: Sosial sammensetning i Tinn 1900—1930¹⁾. Prosent.

	1900	1910	1920	1930	1910 i Rjukan sokn alene
Jordbruk/skogbruk	41	19	9	8	2
Industri/håndverk/anlegg	6	39	38	29	62
Forretningsvirksomhet	} 2	} 6	} 10	} 9	} 9
Samferdsel					
Tjenesteyting	1	7	7	9	6
Husmødre/huslig arb.	35	22	31	33	16
Pensjonist/rentenist	} 13	} 4	} 5	} 12	} 0
Forsørgede					
Annet/uoppgitt	2	4	0	—	5
SAMLET	100	101	100	100	100
N =	(1660)	(1540)	(3560)	(7191)	(1601)

¹⁾ Oversikt over «tilstedeværende Folkemængde» på 15 år og derover, «fordelt efter deres eget Erhverv eller deres egen Livsstilling». Tallene er hentet fra Norges Offentlige Statistikk, folketellingen 1900, 1910, 1920 og 1930.

Tabell 1b: Sosial sammensetning i Odda 1900—1930¹⁾. Prosent.

	1900 ²⁾	1910	1920	1930
Jordbruk/skogbruk	36	3	8	4
Industri/håndverk/anlegg	11	49	38	37
Forretningsvirksomhet/samferdsel	4	9	8	7
Tjenesteyting	1	7	7	9

(Tabell 1b forts.)

Husmødre/huslig arb.	31	30	32	33
Pensjonist/rentenist/forsørgede	13	1	6	10
Annet/uoppgitt	2	1	—	0
SAMLET	98	100	99	100
N =	(3810)	(1155)	(3846)	(5177)

¹⁾ Se note tabell 1a.

²⁾ Tallene gjelder hele Ullensvang kommune.

Tabell 2a: Kommunevalg i Dal sokn (Rjukan) i Tinn 1913—1925¹⁾.
Prosent. Representanter i parentes.

	DNA	Venstre	Upol./ Hydrof./ andre	Høyre/ Fris V.	Sum	N
1913	35 (4)	23 (3)	42 (5) ²⁾		100 (12)	(524)
1916 ³⁾	65 (9)	13 (1)	22 (2) ²⁾		100 (12)	?
1919	64 (16)	16 (4)	20 (4)		100 (24)	(1928)
1922	65 (16)	15 (4)		19 (4)	99 (24)	(2472)
1925	55 (14)	17 (4)	9 (2)	18 (4)	99 (24)	(3050)

¹⁾ Tallene er hentet fra Rjukan-aviser.

²⁾ To lister er summert her.

Tabell 2b: Kommunevalg i Odda 1913—1925¹⁾. Prosent.
Representanter i parentes.

	DNA	NKP	Forskjellige upolitiske lister	Sum	N
1913	32 (8)		68 (9)	100	(873)
1916	50 (10)		50 (10)	100	(1140)
1919 ²⁾	46 (15)		54 (17)	100	?
1922 ²⁾	47 (15)		53 (17)	100	(1750)
1925	22 (7)	32 (11)	46 (14)	100	(1963)

¹⁾ Tallene er hentet fra valgprotokoller og aviser.

²⁾ Prosentuert på grunnlag av antall listestemmer.

Tabell 3a: Fagorganiserte i Tinn. Antall.

	09	10	11 ¹⁾	13	14	15	16	17	18 ²⁾	20	21	22	23	24	25
Arb.m.f.	251	406	440	510	468	607	387	533	980	519	270	105	228	710 ³⁾	805
Jern & Met.	60	117	336	343	462	587	379	420	315	383	260	203	135		
Andre	80	171	339	297	293	369	237	238	212	392	303	236	207	120	121
Sum	391	694	1115	1150	1223	1563	1003	1191	1507	1294	833	544	570	830	926

KILDE: LO's beretninger.

¹⁾ 1912 mangler i beretningen.

²⁾ For 1919 finnes bare fylkesdata.

³⁾ Arb.m.f. og Jern & Met. ble slått sammen i 1924 til en avdeling av NKI.

Tabell 3b: Fagorganiserte i Odda. Antall.

	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18 ¹⁾	25
Arb.m.f.	204	238	346	432	390	275	615	404	343	585	438 i Kjemisk
Jern & Met.	58	66	93	147	216	230	340	361	385	365	
Andre	20	14	85	58	76	71	83	76	61	60	39
Sum	282	318	524	637	682	576	1036	841	749	1010	477

KILDE: LO's beretninger.

¹⁾ For perioden 1919—1924 finnes bare fylkesdata.

Tabell 4a: Stortingsvalg i Tinn 1906—1927¹⁾. Prosent.

	Venstre ²⁾	DNA	Høyre/ Frisinn/ Samling	Andre	Sum	N	
1906 i Øst-Telemarken valgkrets	84	6	9	1	100	(2358)	
1909	42	40	17	0	99	(426)	
1912	56	40	5	0	101	(999)	
1915	30	62	8	0	100	(2791)	
1918	35	51	13	0	99	(3121)	
	NSA	NKP					
1921	1	20 ⁴⁾	44	28	6 ⁵⁾	99 (3926)	
1924	2	1	18	43	23	12 ⁶⁾	99 (4078)

¹⁾ Tallene er hentet fra NOS-publikasjoner.

²⁾ I 1915 sloss to venstrekandidater mot hverandre. Deres andel er summert.

³⁾ Statistikken gir bare tall for Øst-Telemark valgkrets — ikke Tinn. Men mens DNA i 1906 i hele valgkretsen fikk 135 stemmer, så fikk de bare i Tinn tre år senere 170 stemmer.

⁴⁾ Venstre i samarbeid med Radikale Folkepartiet.

⁵⁾ Særlig Landmandsforbundet.

⁶⁾ Landmandsforbundet, Radikale Folkeparti, etc.

Tabell 4b: Stortingsvalg i Odda 1906—1924¹⁾. Prosent.

	Venstre ²⁾	DNA	Andre	Sum	N		
1906 i Hardanger valgkrets	96		4	100	(2085)		
1909 i Ullensvang valgkrets	74	27	0	101	(888)		
1912 i Ullensvang valgkrets	46	47	7	100	(1200)		
1915	32	68	0	100	(1326)		
1918	38	62	0	100	(1698)		
	Landm.p.	NSA	NKP	Høyre + F.V.			
1921	11	6	22	47	15	101 (1894)	
1924	9	4	42	23	9	13	100 (1875)

¹⁾ Tallene er hentet fra NOS-publikasjoner.

²⁾ Venstrefolk er slått sammen i 1909 og 1918.

Noter

- 1) Se Rokkan og Valen 1960:110, Lipset 1968:66 ff og Lafferty 1971:20 ff.
- 2) Utgangspunktet er her Rokkans «thresholds» — legitimering, inkorporering, representasjon og utøvende makt (Rokkan 1968).
- 3) Denne springer dels ut av en større undersøkelse ved Institutt for samfunnsforskning — «Industrialisering og politikk i lokalsamfunnet» — som ledes av forskningsleder W. M. Lafferty og finansieres av NAVF, dels er den et resultat av planene om foreliggende bok og dels fører den videre en tilnærming til arbeiderpolitikk fra Heidar 1974a og Heidar 1974b.
- 4) De data som benyttes i artikkelen er fellesgods samlet av Beatrice Albrektsen, Berit Bae, W. M. Lafferty og forfatteren. Den litteraturen jeg har benyttet om Odda og Rjukan presenteres i bibliografien.
- 5) Dette er de største selskapene i den periode jeg diskuterer her. I 1924 rekonstrueres imidlertid A/S Tyssefaldene, Odda Smelteverk A/S fortsetter der Karbiden og Cyanamiden slapp, og A/S Det Norske Zinkkompani begynner byggingen av sin nye fabrikk på Eitrheim i Odda.
- 6) Møsvannsreguleringen?
- 7) De «organisasjonsmulige» er alle dem over 15 år som ved folketellingene oppga industri-, håndverks- og anleggsarbeide eller forretningsvirksomhet, samferdsel eller tjenesteyting som «eget Erhverv eller deres egen Livsstilling». Når Hydros funksjonærer derved framtrer som «organisasjonsmulige» er det ikke fordi jeg tror de var det, men for å få et grunntall til prosentuering av de fagorganiserte hvor jordbrukere, husmødre, etc. er ekskludert.
- 8) Andelen fagorganiserte av de «organisasjonsmulige» ut fra folketellingene i 1910 i Saaheim (Rjukan) alene, er hele 60 %.
- 9) Dette er en resolusjon som Tranmæl la fram første gang i arbeiderlaget «Sverre» i Trondheim i november 1911 og som ble det fagpolitiske program for Fagopposisjonen av 1911. Denne organisasjonen ble imidlertid formelt stiftet først i 1913.
- 10) De fikk senere domstolens tilslutning til sitt syn, men da var bedriften konkurs — så penger fikk de ikke (Kolltveit: 1967:56).
- 11) I avisreferatet fra det partimøte som valgte utsendinger til Februar-landsmøtet, er intet nevnt om diskusjon eller avstemning i forbindelse med Kristianiaforslaget.
- 12) Telemark hadde 14 representanter, 13 stemte radikalt (med Tranmæl), én stemte ikke. Søndre Bergenshus hadde 13 representanter. 10 stemte radikalt, én stemte moderat (med flertallet i Sentralstyret) og 2 stemte ikke.
- 13) Sammenhengen mellom industrialisering, lokalsamfunnstype og sosialismens stilling i Norge 1921 og 1924 er hovedtema i Lafferty 1974. Han finner imidlertid ingen generelle og entydige sammenhenger.
- 14) Bulls artikkel ble som nevnt opprinnelig skrevet for et tysk-språklig publikum.
- 15) Opplyst av Trond Hegna. DNA's beretninger viser dessuten at Tranmæl holdt foredrag på Rjukan i 1918, 1919, 1921 og 1922.
- 16) Kilden er også her Trond Hegna.

17) Langfeldt 1961 viser at diskusjonen om tesene i grunnorganisasjonene tok til senhøstes 1920 og at de aller fleste lokalpartier som tok stilling til Landsstyrets flertallsinnstilling (oktober 1920) gjorde det i løpet av de 3 første måneder i 1921. Men denne flertallsinnstillingen var opprinnelig utarbeidet av Grepp, Scheflo og Tranmæl i fellesskap og rommet således begge de stridende parter i 1923. Og det er kampen mellom disse grupper som preger lokallagene fra mars 1921 til oktober/november 1923. Jeg har ikke tatt med opplysninger om «agitasjonen» i 1923 fordi opplysningene om denne først ble innhentet etter splittelsen og neppe således er fullstendige. Av dem som sto på listen fra 1923 og som jeg kunne identifisere, var det imidlertid 5 DNA'ere og 1 NKP'er på Rjukan (totalt 7), mens de 2 jeg kunne identifisere (av 3) som besøkte Odda også var en blivende DNA'er.

81) Lista ser slik ut:
1921:

RJUKAN

Kr. Aune (NKP)
Eiv. Reiersen (a) (NKP)
Olav Steinnes (b) (DNA)
M. Tranmæl (c) (DNA)
Alfr. Madsen (DNA)
Edvard Bull (DNA)
Haavard Langseth (d) (NKP)
A. K. Hansen (NKP)
Elias Volan (NKP)
Henry W. Kristiansen (NKP)

ODDA

Sverre Krogh (e) (NKP)
Alfred Madsen (DNA)
Knut Eng (DNA)
Johan Jørgensen (f) (NKP)

1922:

RJUKAN

Fr. Monsen (NKP)
Martin Tranmæl (DNA)
Edvard Mørk (DNA)
Olav Steinnes (b) (DNA)
Olav Scheflo (NKP)

ODDA

Sverre Krogh (e) (NKP)
Kr. Aune (NKP)
Olav Vegheim (NKP)
Ingv. Larsen (NKP)
Alfred Madsen (DNA)
Otto Luihn (NKP)

- a) Redaktør av Bratsberg-Demokraten i Skien. Han holdt 75 foredrag i Telemark i 1921, og da sikkert også på Rjukan.
- b) Stortingsmann fra Telemark. Han holdt 2 foredrag på Rjukan i 1921 og 5 i 1922.
- c) Tranmæl holdt 2 foredrag i 1921.
- d) Haavard Langseth holdt 2 foredrag i 1921.
- e) Sverre Krogh holdt 2 foredrag i 1921 og 3 i 1922.
- f) Jeg har ikke funnet noe positivt indisium på at Jørgensen gikk til NKP, men som Jern & Metall-tillitsmann fra Bergen anser jeg det for overveiende sannsynlig. Han var i hvert fall ikke blant dem som stemte mot at Bergen Arbeiderparti skulle følge NKP.

Bibliografi

Generelt:

Bull, Edvard, «Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914—1920», DNA's Forlag, Kristiania, 1922.

- Bull, Edvard: «Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd, Universitetsforlaget, Oslo, 1958.
- Fure, Odd-Bjørn: «Ideologiske orienteringer innen norsk, svensk og tysk arbeiderbevegelse», stensil, Universitetet i Bergen, 1971.
- Furre, Berge: «Norsk Historie 1905—1940», Det Norske Samlaget, 1971.
- Heidar, Knut: «Politisk organisering. En kime til arbeiderbevegelsens styrke og svakhet», Institutt for samfunnsforskning, stensil, 1974a.
- Heidar, Knut: «Institusjonalisering i Det Norske Arbeiderparti 1887—1940», Institutt for samfunnsforskning, stensil, 1974b.
- Lafferty, W. M.: «Economic Development and the Response of Labor in Scandinavia», Universitetsforlaget, 1971.
- Lafferty, W. M.: «Industrialization, Community Structure and Socialism», Universitetsforlaget, 1974.
- Langfeldt, Knut: «Moskva-tesene i norsk politikk», Universitetsforlaget, 1961 (2. opplag 1972).
- Larssen, Olav: «Sti gjennom ulendt terreng», Oslo, 1969.
- Lipset, S. M.: «Det Politiske Mennesket», Gyldendal, Oslo 1968.
- Rokkan, Stein: «The Structuring and Mass Politics in the Smaller European Democracies: A Developmental Typology», i «Comparative Studies in Society and History», Vol. X, No. 2 (Jan. 1968) sidene 173—210.
- Rokkan, Stein og Valen, Henry: «Parties, Elections and Political behavior in Northern Countries: A Review of Recent Research», i «Politische Forschung», ed. Otto Stammer, Westdeutscher Verlag, 1960.
- Torgersen, Ulf: Landsmøtet i norsk partistruktur 1884—1940, Universitetsforlaget, Oslo, 1969.
- Zachariassen, A.: «Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl», AOF, Oslo, 1962.
- Rjukan:
- Dolva, Trygve: «Rjukan Arbeiderforening 1924—1974», Rjukan, 1974.
- Einung, H. H.: «Tinn Soga», Band I, Rjukan, 1926.
- Einung, H. H.: «Tinn gjennom 100 år. 1837—1937», Oslo, 1937.
- Kjeldstadli, S.: «Rjukan — et moderne eventyr», Oslo, 1943.
- Rjukan Arbeiderparti: «Gjennom samhold til seier», Rjukan, 1962.
- Hansen, Berner: «På vei oppover. En oversikt over utviklingen til arbeiderbevegelsen i Telemark», Rjukan, 1954.
- Odda:
- Foreningen Norden: «Odda, Hovedstaden i Hardanger», Odda, 1963.
- Kolltveit, Olav: «Odda, Ullensvang og Kinsarvik i gamal og ny tid», Bygdesoga II, Odda, 1967.
- Kolltveit, Olav: «Det nye Odda. Odda Herad 1913—63», Odda, 1967.
- Odland, Lars J.: «Odda Arbeiderforening. 50 års fagbevegelse i Odda», Odda, 1956.
- Strand, Lars O.: «50 års fagbevegelse i Tyssedal», Elektrokjemisk Arbeiderforening, avd. 44, Odda, 1965.
- Ellers har jeg benyttet Rjukan Arbeiderblad, Rjukan, Bratsberg-Demokraten, Skien, Hardanger Social Demokrat/Arbeiderblad, Odda, Hvepsen og Klassekampen, Kristiania, samt Norges Offentlige Statistikk fra Statistisk Sentralbyrå, Oslo.